

A holokauszt a magyar nők emlékezetében – visszaemlékezések a gettósítás és deportálás időszakára¹

JESZENSZKI KORNÉLIA

The Holocaust in the memory of Hungarian women – memories of the period of ghettoization and deportation

Abstract

The work focuses on memories living in the minds of those who were once forced to experience the horrors of the Holocaust. The research analyses the memories of Hungarian Jewish and non-Jewish women from the period when the ghettoization and deportation took place. In order to achieve this, oral history interviews from the foreign Holocaust Memorial Museum and Contropa databases were used. After an introduction, the ghetto, rural ghettoization, concentration camps are described, the concept of the brick factory is clarified, and a description of the circumstances of the initiation of the deportation is given. The research examines the traces left in the memories of Jewish women by the Hungarian ghettoization and deportation, and how non-Jewish women perceived the ghettoization and deportation.

Keywords: Holocaust; women; memory; ghetto; deportation

Subject-Affiliation in New CEEOL: History – Recent History – WW II and following years (1940-1949)

DOI: 10.36007/eruedu.2023.4.036-050

Bevezetés

A holokauszt egyik legmeghatározóbb része a gettósítás és a deportálás, melyek a magyarországi holokauszt folyamatában is megvalósultak. A holokauszt a 20. század egyik olyan történelmi eseménye, melyről napjainkban is születnek újabb kutatások annak érdekében, hogy a folyamatát és részeseményeit még részletesebben megértsük. Véleményem szerint azokat az embereket, akiknek érdeklődési körébe tartozik a történelem, érdekli az is, hogy a zsidók milyen körülmények között éltek meg a magyarországi gettósítás és deportálás folyamatát 1944-ben.

¹ A tanulmány megegyezik a szerző A holokauszt a magyar nők emlékezetében címen 2023 májusában megvédett diplomadolgozatának, illetve a 2023-as Tudományos Diákköri Konferencia dolgozatának részleteivel.

A zsidókérdés 1944-ben

1944. március 19-én a németek megszállták Magyarországot, ami eldöntötte, hogy a magyar zsidóságra az a sors vár, mint a többi németek uralta európai országok zsidó lakosaira. A megszállást követően Németországnak lehetősége nyílt arra, hogy a magyarországi zsidókat akadálymentesen szállítsák el a haláltáborokba. Európában, és a holokauszt történetében Magyarországon zajlott le utolsóként a „végső megoldás”, a nácik zsidóellenes hadjáratának utolsó nagyobb hadművelete (Braham 1997, 12).

A német megszállás Magyarországon kormányváltást is eredményezett, az ország új miniszterelnöke Sztójay Döme lett, aki nácibarát kormányt alakított meg. Így lehetőség nyílt a zsidók fizikai elkülönítésére a társadalom többi tagjától, illetve a zsidók deportálására koncentrációs táborokba (Braham 1997, 408).

A gettósításról szóló rendeletet 1944. április 28-án adták ki, azonban már e hónap elején kidolgozták a gettósítás részleteit a német és magyar tisztségviselők. A program előkészítéséhez a náci Németország által megszállt többi európai ország tapasztalatai nyújtottak segítséget, főképpen Reinhard Heydrich lengyel tapasztalatai, miszerint elsősorban a vidéki zsidóságot kell összegyűjteni, akiket nagyobb városokban összpontosítottak. A zsidókat úgy kellett elhelyezni, hogy a kijelölt terület vasúti sínek közelében legyen (Braham 1997, 408).

Baky László által aláírt 6163/1944. BM. res. 1944. április 7-i szövegében olvasható, hogy az ország zsidóktól való megtisztítását elrendelték, melynek menete területrészenként fog megvalósulni. Elrendelés alá került továbbá, hogy a zsidókat gyűjtőtáborokba kell elhelyezni (Hosszú 2002, 279). A rendeletet Endre László állította össze, s a szükséges teendőket az április 19-i belügyminisztériumi értekezleten tisztázták (Braham 1997, 548).

Hogyan értelmezzük a gettót? A gettók a zsidók összegyűjtésére és elkülönítésére szolgáló területek voltak, amelyeket nagyobb városokban jelöltek ki. Többségében a település azon részén jelölték ki a gettó területét, ahol nagyrészt zsidók laktak, és a városrészt elkülönítették a többi városrésztől. A gettóban kis területen nagy létszámú zsidóságot tömörítettek össze, akiknek fokozatosan szabályozták a mozgását. A kijelölt területen éltek nem zsidó családok is, akiket kiköltöztettek lakásaikból, és megszűnt a lehetőség más városrészekbe való átjárás. A gettót csak nagyon kivételes esetekben, külön engedéllyel lehetett elhagyni (Hosszú 2002, 125, 278).

A zsidók összegyűjtéséhez alaptervet dolgoztak ki, melyet német és magyar zsidótanítási szakértők² állítottak össze. A gettósítási folyamathoz az országot 6 zónára osztották, melyek csendőrzónákat fedtek le:

- kassai csendőrterületre, vagyis Kárpátaljára és Északkelet-Magyarországra;
- kolozsvári és marosvásárhelyi csendőrterületre, vagyis Észak-Erdélyre;
- székesfehérvári és miskolci csendőrterületre, vagyis Észak-Magyarországra

² A zsidótanítási szakértők csoportjai olyan különítmények voltak, amelyek a belügyminisztériumból Baky László és Endre László államtitkárok irányítása alatt működtek, együttműködve Adolf Eichmann Sonderkommandójával.

Kassától a Harmadik Birodalom határáig;

- szegedi és debreceni csendőrterületre, vagyis a Duna keleti részének déli területére;
- szombathelyi és pécsi csendőrterületre, vagyis Délnyugat-Dunántúlra, illetve a budapesti csendőrterületre, vagyis az ország fővárosára és vonzáskörzetére (Braham, 1997, 557–558).

Endre László elsősorban Budapesten szeretne volna kezdeni a gettósítást, de végül meggyőződtek arról³, hogy politikailag is előnyösebb⁴, ha a vidéki zsidósággal kezdik a gettósítást. Így Magyarországon elsőként vidéken, az ország északkeleti részén kezdődött meg a zsidók összpontosítása, Kárpátalján április 16-án vagy 15-én. Karsai László 1944. április 15-re teszi a gettósítás kezdetét, Botos János április 16-át említi tanulmányában (Botos 2014, 131; Hosszú 2002, 278).

A gyűjtést rendőrök és csendőrök végezték. A gettósítás menete általában hasonlóan zajlott le minden településen: a zsidókat hajnalban gyűjtötték össze, a rendőrség az érintetteknek rövid időt hagyott arra, hogy azokat az értéktárgyaikat összepakolják, amelyeket magukkal szeretnének vinni. Ezután elvitték a zsidókat a kijelölt gettókba. Az összegyűjtött zsidók között volt csecsemő, időskorú, terhes nő, fogyatékkal élő; alighanem a zsidók összegyűjtésekor a fizikai és egészségügyi állapotot nem vették figyelembe (Botos 2014, 131).

A magyarországi gettókra – úgy, ahogy más európai gettóra is – jellemző volt a nagyfokú zsúfoltság, egy szobában több család élt együtt; rossz higiéniai körülmények alakultak ki; kevés volt az élelem, így éhínség jelentkezett, ezáltal rövidesen kialakult a cserekereskedelem is. A magyarországi gettókban a tehetősebb zsidókra kihallgatás várt, amikor is a csendőrök a zsidók elrejtett vagyonát keresték, melyeket magukkal csempészték a gettóba, vagy pedig a gyűjtés előtt elrejtett értékeiket akarták felkutatni. A kihallgatás gyakran fizikai bántalmazással vegyült, ha a zsidók nem adtak választ a csendőrök kérdéseire (Botos 2014, 132).

Botos János továbbá egyéb, az emberi méltóság megsértéséről is említést tesz:

A gettókba gyűjtött zsidókat folyamatosan megalázó motozásoknak vetették alá, amelyet kiterjesztettek a testüregekre is. Ezeket a motozásokat – férfiak és nők esetében egyaránt, nem kímélve a gyerekeket sem – legtöbbször szülésznők végezték, a legminimálisabb higiénia mellőzésével. Egy-egy gumikesztyűvel többtucatnyi embert is megmotoztak, s ezzel esetenként a fertőzéseket átvitték egyik személyről a másikra. A motozásokról jegyzőkönyvet vettek fel személyi adatokkal és az esetlegesen talált tárgyak leírásával. A nők motozásánál gyakorta a csendőrök is jelen voltak. Az ismétlődő motozások során talált tárgyakat bűnjelként lefoglalták. (Botos 2014, 132)

A csendőrök számára nemcsak a kivehető aranyfogak, arany és ezüst ékszerek, brossok, órák voltak értékek, hanem a gyógyszerek, bélyegek, poharak, fésűk is

3 A különítmény vezetőit, kiemelten Endre Lászlót főként Adolf Eichmann különleges alakulata győzte meg.

4 Már 1942-ben is célszerűnek látták, ha a vidéki, főleg a kárpátaljai és az észak-erdélyi zsidóságot gyűjtik össze kényszermunkára, mivel így a magyar társadalom „idegen” tömegeit viszik el.

értéknek számítottak, melyeket elvettek a zsidóktól.

Szót kell ejtenünk a gyűjtőtáborok egy másik helyszínéről: a téglagyárakról. A már említett 6163/1944. BM. res. rendelet arról határozott, hogy milyen helyiségtípusokba lehet a zsidókat gyűjteni. Az üres raktárak, nem működő gyárak és téglagyárak is szerepeltek a listán a hitközségi épületek, iskolák, zsinagógák mellett. Már a városokban létrehozott gettóban is rosszak voltak az életkörülmények, azonban a téglagyárakban súlyosabbak voltak az állapotok. A zsidóknak nem volt fekhelye, a szabadban vagy téglaszáritókban helyezték el őket. Tisztálkodásra alig-ha volt lehetőségük, hiszen víz kevés volt. A járványok, például a vérhas nemcsak a téglagyárakban létesült gyűjtőtáborokra, hanem a városi gettókra is jellemzőek voltak (Botos 2014, 132–133).

A zsidók átlagosan 3–5 hetet töltöttek el gettóban. A bevagonírozás előtt több település gettójából koncentráltak egy nagyobb területen nagy létszámú zsidóságot, ahonnan egyszerűbben, gördülékenyebben folyhatott a deportálás. 1944. május 10. és július 8. között több mint 435 000 magyarországi zsidót deportáltak (Grdvohl 2014, 40). A deportálás több módon folyt, hiszen már korábban vittek el több százezer zsidó munkást – többségében férfiakat – a németek számára. 1944. május 12. után zajlott rendezetten, tömegesen a zsidók deportálása. A zsidókkal való bánásmód országszerte hasonló volt, a gettókból a koncentrálásra kijelölt területre átvitt zsidókat szintén átkutatták vagyonkeresés céljából. A vagonírozás során a zsidókat hosszú sorba állították, és egy vagonra akár 70 zsidót is összezsúfoltak.

Az eseményekben fordulat a hatodik, utolsó zónához jutással következett be. A hatodik zónát Budapest és vonzáskörzete jelentette. A budapesti zsidók elkülönítése eltérő volt a vidéki zsidóságtól. Igaz, a Budapest környéki városok zsidóságát május 22. és június 30. között gettóba vagy sárga csillaggal jelölt házakba költöztették, majd a gettósítás befejezésével rögtön, június 30. és július 3. között a koncentrálás is lezajlott (Braham 1997, 739).

Budapest lakosságának 20%-a volt zsidó, és a nagyszámú zsidóság gettósítására megoldást kellett találniuk. Ennek a tervnek a kidolgozása már április elején megkezdődött. A zsidótlanítási szakértők úgy határoztak, hogy a zsidók által lakott lakásokat ki kell üríteni, s az érintett zsidókat máshova kellett költöztetni. Erre a célra Budapestről délre hoztak létre egyfajta gyűjtőtáborokat. Időközben már az első zónából zajlottak a gettósítások, illetve deportálások. Május 3-án adtak ki rendeletet arról, hogy készüljön összeírás azokról a lakásokról, épületekről, amelyeket zsidók laktak. Az összeírásokat Szentmiklóssy József végezte, bár bevallása szerint magát a tervet felháborítónak, embertelennek és törvénytelennek tartotta (Braham 1997, 811). Az összeírással június elejére végeztek. A zsidók immáron volt lakásait a keresztény lakosok szerették volna megszerezni.

Budapesten 1944 tavaszán elvetették a központosított gettó tervét, helyette városszerte szerették volna a zsidókat összetelepíteni. Erre a célra jelöltek ki épületeket, melyeket kizárólag zsidók lakhattak. Az épületek kiválasztásánál figyelembe vették, hogy az épület bérlőinek legalább fele zsidó származású legyen. A keresztények nemtetszését váltotta ki ez az intézkedés, akik kérvényt nyújtottak be, hogy a

házukat ne jelöljék ki úgynevezett csillagos házzá.⁵ Az ilyen épületekben lévő lakásokban is több zsidócsaládnak kellett összetömrölnie (Braham 1997, 811–812).

1944 májusában már a világnak egyértelmű tudomása volt a koncentrációs táborok, halálgyárak létéről az Auschwitz-i jegyzőkönyvnek köszönhetően. Ezáltal Magyarország kormányzója, Horthy Miklós tisztában volt azzal, hogy a magyarországi zsidósággal a deportálás által mi történt. Sokak számára ezért érdekes, hogy csak 1944. július 7-én döntött a deportálásokról leállításáról, így megmentve – egyelőre – a budapesti zsidóságot (Grdvohl 2014, 41).

A vizsgált visszaemlékezések

A dolgozat legfontosabb forrásai azok az adatbázisok, amelyeken a kutatáshoz használt oral history interjúk online elérhetőek. Kovács Éva, Lénárt András és Szász Anna Lujza tanulmányukban összefoglalták, milyen lehetőségek, adatbázisok vannak arra, hogy a holokausztot napjainkban is kutassuk. A *magyar holokauszt személyes történetének digitális gyűjteményei* című tanulmányban az általam felhasznált adatbázisok is szerepelnek: a Centropa 2003-tól működik, teljes neve: Centropa Magyarország Zsidó Családtörténeti Non Profit Kft. 1910 és 1935 között született zsidó túlélőket kerestek fel azzal a céllal, hogy a saját és családjuk történetét meséeljék el. Az emlékek előhívásához személyes fényképeiket is dokumentálták az interjúkészítők. A honlapon 220 interjú található meg, melyeket nem videó formájában, hanem szövegesen találunk meg; illetve 4500 digitalizált fénykép található meg a honlapon.⁶

A másik adatbázis a United States Holocaust Memorial Museum. Az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeum 1993 óta működik, azóta több tízmillió látogatót fogadott. Digitálisan oral history és más dokumentum is megtalálható a gyűjteményben, amelyek a világ több országából, köztük Magyarországról is származnak. Több mint 2000 magyar nyelven készült oral history interjúkat videó formájában lehet megtalálni a gyűjteményben.⁷

A szakirodalom által ismertetett gettósítási és deportálási folyamatok után kutatásom arra tér ki, hogy az említett zsidók elleni intézkedések a magyar női zsidóság emlékeiben hogyan rögzültek. Több mint 70 év távlatából a tárgyalt korszakról több információt oral history interjú segítségével kaphatunk. Hazai és nemzetközi szinten számtalan interjú készült holokauszt-túlélőkkel, amelyeket interneten keresztül, az adatbázisok oldalán, szabadon elérhetünk. A tanulmányom kutatási részét két, már említett adatbázis segítségével végeztem el, ahol olyan visszaemlékezéseket

5 Törvényes formát hivatalosan 1944. június 16-án adtak az intézkedésnek. A csillagos házakban tehát kizárólagosan csak zsidók lakhattak, az elnevezést pedig az épületek kapujára kötelezően kialakított sárga csillagról kapta. Ez a jelvény jelezte, hogy az épület csillagos ház. A rendelet továbbá megtiltotta, hogy a zsidók máshol, akár régen zsidó tulajdonjogú épületben lakjanak (Botos 2014, 131; Braham 1997, 813; Hosszú 2002, 326).

6 Centropa – Megőrzött emlékek interaktív könyvtára <https://www.centropa.org/hu>

7 United States Holocaust Memorial Museum <https://www.ushmm.org/>

válogattam ki, amelyekben részletesen meséltek az interjú alanyai a kutatott témakörökről. Fontos volt számomra az, hogy megfelelő és felhasználható ténymegállapításokat említsenek a nők, melyekből a kérdéseimre választ tudtam kapni. A kérdésem, ezáltal a kutatás célja számomra az volt, hogy milyen speciális témakörök jelennek meg a holokauszt gettósítási, illetve deportálási szakaszának idejéről. Kutatásomhoz 14 interjút használtam. Az interjúalanyok különböző életkorú, vidéki nők, akik között vannak nem zsidó származásúak is.

Eredmények

A kutatásom a Magyarország vidéki zsidóságának gettósítására és deportálásának kezdetére fókuszált, melynek mindennapi történéseit a szakirodalomban megfogalmazottakon túl a túlélők emlékezésein keresztül próbáltam bemutatni. Kutatásom sokkal inkább kiemeli a személyesen megélt tapasztalatokat a gettósítással és deportálással kapcsolatban. A munka kifejezetten a női visszaemlékezésekre fókuszált, a visszaemlékezéseket két adatbázisban, a Centropa és az United States Holocaust Memorial Museum oldalain fellelhető oral history interjúk alapján vizsgáltam. Az interjúk a 2000-es évek elején készültek, az akkor idős asszonyok egykoron fiatal lányként vagy fiatal felnőttként élték át a holokauszt okozta traumákat. A dolgozat 12 magyar zsidó túlélő nő és 2 magyar nem zsidó nő visszaemlékezését elemezte.

A zsidó női emlékezések a szakirodalomban leírt tényeket megerősítették, vagyis a nőket, férfiakat, gyerekeket egyaránt gyűjteni kezdték előre meghatározott időpontban, amelyről a zsidók nem tudtak, a zsidókért váratlanul érkeztek a csendőrök. Sok fiatal férfit azonban nem gettóba, hanem munkaszolgálatra vittek, így több zsidó nő és gyerek a férje, illetve apja nélkül vészelte át a gettósítás időszakát. Ugyan a szakirodalomból tudjuk, hogy sok zsidó férfit munkaszolgálatra hurcoltak el, azonban ez a munkaképes férfiakra vonatkozott. A visszaemlékezésekből kiderült, hogy – néhol rövidebb ideig, mint a nők, de – voltak férfiak is a gettóban, illetve gyűjtőtáborokban, többnyire idősebb férfiakat vagy kisfiúkat említettek a visszaemlékezők. Erről a következő visszaemlékezések tesznek tanúbizonyságot: „Bevonultunk, és egy hét múlva elvitték a negyven és ötven közötti férfiakat, aztán a többi férfit. Egy hónapig voltunk a gettóban, és az alatt jóformán az összes férfit elvitték... Arra emlékszem még, én akkor tizennégy éves voltam, hogy esténként a hasonló korú fiúkkal kéz a kézben sétálgattunk...” (Bognár Pálné, 2004/2006); „Közösen férfiak, nők, öregek, gyerekek ott voltak...” (Lipkovits Edit, 2014). Lipkovits Edit egy idős férfi, Hoch bácsi öngyilkosságáról is beszámolt. Emellett több zsidó hölgy megemlítette az interjú során, hogy az apukájuk is a gettóba került a családjukkal együtt. De nem csak az apák, hanem a lányok fiútestvérei is bekerültek a gyűjtőtáborokba. Grün Magda története érdekes, az interjú során Magda többször említi az öccsét, akit bevitték munkaszolgálatra. Magda a családjával már a gettóban tartózkodott, amikor az öccsét egy katonatiszt ismerőse segítségével sikerült kimenteni a püspökladányi munkaszolgálatos táborból, akit még azelőtt keresett meg, hogy a családjával be kellett vonulni a gettóba. „...A gettóba behozta

egy katona, kísérettel, és letették.” (Grün Magda, 2004). Így a továbbiakban az egész család együtt maradt.

A nők és férfiak visszaemlékezésében különbséget a helyszínek leírásában lehet felfedezni. Míg a nők nem részletezték azt, hogy a gettók/gyűjtőtáborok hogyan néztek ki, addig a férfiak részletesebben és szakszerűbben körül tudták írni, hogy a területek hogyan is festettek. A nők a téglagyárakról annyit meséltek el – kevés felhasznált visszaemlékezésben –, hogy a latrina használata mennyire rossz körülményekkel járt. A gettóban való elhelyezésről már többet árultak el a visszaemlékezők, miszerint kis szobákban több személyt, családokat költöztettek össze: „A gettóban kétszoba-konyhában 15-en laktunk” (Krausz Károlyné, 2002); „Kertes házak voltak általában négy-hat szobával, ide zsúfoltak be húsz-huszonöt embert” (Nyitrai Lászlóné, 2005); „Rengetegen voltunk a házba, mert sok helység volt” (Lipkovits Edit, 2014); „Mi egy huszonöt négyzetméteres szobába kerültünk, itt nyolc felnőtt meg egy-két gyerek volt elhelyezve” (Bognár Pálné, 2004/2006).

A zsidó nők a gettósítás és deportálás időpontját igyekeztek visszaemlékezésükben napra pontosan megmondani, „A holokauszt kezdetén, 1944. április huszadika körül kellett a pécsi gettóba mennünk” (Nyitrai Lászlóné, 2005); „1944. május másodikán kellett bevonulni a gyöngyösi gettóba, körülbelül egy hétig tartott a bevonulás, nem egy nap ment az egész város” (Bognár Pálné, 2004/2006), majd a deportálás kezdetéről így emlékezett: „...Június nyolcadikán Zöldi Márton, a hírhedt Gestapo százados megjelent, kiállítottak minket a gettóval szemben egy nagy rétre...” (Bognár Pálné, 2004/2006). Ám inkább csak megközelítően mondtak helyes dátumot, a szakirodalomból tudjuk, hogy a gettósítások május elején vették kezdetüket, néhány hét leforgása alatt a költöztetés lezajlott, így tehát a hónapra emlékeztek vissza a visszaemlékezők. Bizonyos zsidó nők egy fontosabb eseményhez kötötték a gettósítás időpontját, pl. az érettségi megszerzéséhez, iskolához: „áprilisban vége volt az iskolának, utána nem sokkal kellett beköltözni a gettóba” (Diamant Róbertné, 2005), majd a deportálás kezdetéről a következőre emlékezett: „...Arra viszont határozottan emlékszem, hogy éjszaka mondták meg, hogy kiűrik a gettót. Ez nem bejelentésként hangzott el, hanem szájról szájra terjedt, és a templomba beszállásokkal kezdték a kiűризést. Előbb a sportpályára vittek egy csomó embert, aztán áthajtottak mindenkit a téglagyárba, ahol sokáig voltunk...” (Diamant Róbertné, 2005).

A zsidó nők megerősítették azt is, hogy a zsidók elleni intézkedések mekkora mértékben sértették az emberi jogokat, számtalan történet embertelen körülményekről számolt be. Egyik speciális témaként a zsidó nők emlékezetében a rossz bánásmód maradt meg, amikre konkrét példákat tudtak mondani. „A hitközség székházában személyi motozást hajtottak végre, és mindent, ami értékes volt, elvettek tőlünk. Többek között a porcelánfejű babámat is elvették, pedig az egyik rendőr, miután megvizsgálta, mondta, hogy nincs benne semmi. Erre a magyar rendőrparancsnok megjegyezte, hogy »nem lesz neki már arra szüksége«. Borzasztóan el voltam keseredve emiatt.” (Diamant Róbertné, 2005) „Csendőr, rendőr, akik nem is értették, hogy mit csinálnak, azt hitték, mind gonosztevők vagyunk. Amikor gyűrtak be minket a vagonba, és nem fértünk, akkor nem nézték azt, hogy fiatal vagy nem, hátba vágta, hátulról löktek. Meg elvették a holmimat, a sok kedves

apróságot, ami még emberi volt. »Minek az már magának?« – ilyeneket mondtak.” (K. Zoltánné, 2007–2008) „Volt egy Trencsényi nevű csendőr, aki azt a nyírjesi pusztát irányította, egy borzalmas ember volt, lefektetett embereket a földre, de idős embereket is, meg kikötött embereket.” (Galló Imréné, 2002) A deportálás során is kíméletlen viselkedésekről tanúskodnak a visszaemlékezések: „végigjárták a lakásokat, és gumibottal kiverték, aki el akart bújni. Akkor ott elmondták, hogy most minket innen elszállítanak, és elvisznek Németországba dolgozni. Szóval összetelreltek, s hajtottak minket gyalog a gettótól az állomásig, ez körülbelül három-négy kilométer. Nagyon keserves menet volt, csak gyerekek, öregek és nők; aki lemaradt, azt megrugdosták, és kétoldalt kutya is jött. Az emberek álltak és néztek. Voltak, akik röhögtek rajtunk, és voltak, akik sírtak...” (Bognár Pálné, 2004/2006) Látható, hogy a csendőrök nem kezelték emberként a gettóban tartózkodókat. A motozásról, rossz bánásmódról, a rossz életkörülményekről mindegyik interjúban olvashatunk, ahogy azokat a szakirodalomból is tudjuk. A vagyontárgyaik elvesztése, ingatlanjaik lefoglalása is elhangzott az interjúkban. Nemcsak fizikai, hanem szóbeli bántás is történt a csendőrök részéről, mondataikkal éreztették a zsidókkal, hogy ők nem fognak már hazatérni. Azonban fontos kihangsúlyozni, hogy a szakirodalomban leírt szörnyű motozásról, ami során a nők testnyílásait is átvizsgálták, illetve nemi erőszakról egy felhasznált visszaemlékezés sem számolt be. Ennek több ok is tulajdonítható. Attól, hogy a visszaemlékezők nem ejtettek ilyen esetről szót, még nem utal arra, hogy nem történhetett nemi erőszak; valószínűsíthető, hogy a zsidó nők azért nem beszélnek a szörnyű fizikai motozásokról vagy nemi erőszakról, mert egy rossz, kellemetlen, megalázó emlék a számukra.

Speciális témaként a gettósítás és deportálás témakörében megjelentek a rossz körülmények. A gettókról, vagonirozásról, deportálásról megegyeznek a visszaemlékezések: minden zsidó női túlélő a zsúfoltságot, vécézési lehetőségként a kis vödört, a kevés ételt, a kevés fényt, a hosszú időt és utazást említette meg, ahogy ezek a szakirodalomban is szerepelnek. „A cukorgyárban borzasztóak voltak a körülmények. Nem volt vécé, csak latrina. Ennivaló nem volt, csak egyszer egy nap kaptunk egy levest.” (Grün Magda, 2004) „Három napig lehattunk ott, az istállóban, a földön aludtunk. Nem tudom, mennyien lehattunk... Valamennyi minimális ellátást kaptunk, már nem emlékszem pontosan azokra a napokra.” (Nyitrai Lászlóné, 2005) A rossz higiénia témaköre is megjelent a visszaemlékezésekben: tisztálkodásra lehetőség aligha volt biztosítva a fogvatartottaknak, hiszen megfelelő hely és víz sem volt biztosítva a számukra. „Az udvar közepén volt egy nagy árok, az volt a latrina. Közösen férfiak, nők, öregek, gyerekek ott voltak, pucéran, és mindenki mindent látott. Mosakodni nem lehetett, ha sikerült egy vödör vizet szerezni, akkor a 17 lakója a boxnak, egymás után mosakodtak, ahogy tudtak.” (Lipkovits Edit, 2014)

A vagonok körülményeit is rossz szavakkal illették a visszaemlékezések. „Egy-más mellett ültünk a csomagjainkon, felállni nem lehetett, ennivalót alig kaptunk. Naponta egyszer nyitották ki a vagon ajtaját, hogy levegőzzünk. Minden szükségünket ott kellett elvégeznünk vödörökbe. Otthonról csak azt vihettük magunkkal, ami egy hátizsákba belefért. A hátizsákban lehetett egy váltás ruha és talán egy pár cipő.” (Nyitrai Lászlóné, 2005) A vagonok körülményeiről elmondható, hogy kevés

élelemmel – ritkán kaptak egy darab kenyeret –, zsúfolt környezetben, kevés friss oxigénnel és résnyi fény beszűrődése mellett kellett a zsidóknak átvészelnük a napokat. A rossz higiéniai körülmények megmutatkoznak abban, hogy egy bádogot kaptak a vagonra, ahol 80 ember volt összezsúfolva, azt is nagyon ritkán cserélték.

A visszaemlékezésekből továbbá azt is megtudhattuk, hogy a cserekereskedelem is jelen volt a gettóban. „Úgy lehetett elhagyni a területet, hogy fiatal lányokat toboroztak mezőgazdasági munkára, aki ide jelentkezett, az kísérelve kimehetett dolgozni egy bolgárkertészletbe. Ennyi volt a szabadság. Nem volt kötelező a munka, de szívesen jelentkeztek, mert így lehetett csak elhagyni a zárt területet. Ők kaptak a munkájukért cserébe zöldséget, amit aztán eladtak, elcseréltek a gettóban. A házban volt egy közös konyha, ott főztünk.” (Nyitrai Lászlóné, 2005) A visszaemlékező munkavállalása következtében volt a gettóban burgonya. „Önként lehetett vállalni, hogy munkára kimehessünk. Hogy ne legyen az a bezártság, meg hogy elterelje a figyelmünket a dolgokról. Kivittek répát egyelni, és mikor mentünk már vissza, akkor jöttek haza a parasztasszonyok, akik Nyíregyházára hordták be az élelmiszert. S az egyik parasztasszonnyal elkezdtem beszélgetni, és volt neki tíz tojása, és egy félliteres bögrében volt vaj, és a beszélgetés közben megmutattam neki, hogy milyen kombiné van rajtam. Azt lehúztam, s ezért kaptam tíz tojást és egy fél liter vajat.” (Galló Imréné, 2002) Láthatjuk a visszaemlékezésekből, hogy a cserekereskedelem nemcsak a gettó falain belül, hanem azon kívül is működött. Voltak azonban kivételes esetek is, példaként idézem Gábor Pálnét, lánykori nevén Angyal Zsuzsannát, akit egy csendőrszázados feleségül akart volna venni, emiatt többször sietett a lány segítségére: „Ő minden nap vagy tízszer eljött hozzánk. Anyám cigarettázott, minden nap meghozta a cigarettáját. Volt júniusban a cseresznye, eper, minden, hozta nekem meg a nagynéni kislányának a gyümölcsöt. Csokoládét, mindent. [...] Mikor vagoniroztak, alumíniumvödröt kettőt, hogy az legyen a vécé, egy zománcvödröt, abban adott be vizet, meg még egy kanna vizet, meg négy-öt kenyeret.” (Gábor Pálné, 2001) A férfi azonban a lány szüleit nem tudta volna megmenteni.

Habár rendelet szabályozta, hogy csak a nap bizonyos részében lehetnek a zsidók sárga csillag viselésével gettó falain kívül emberek között: megszabott időpontban Krausz Károlynének engedélye volt elhagyni a gettót, az engedélyt a férje szállítmányozási vállalatja miatt kapta meg, a gettóból 10 és 14 óra között mehetett be a városba, azonban gyakorta szembesült olyan boltokkal, ahol kiírták: „zsidót nem szolgálunk ki” (Krausz Károlyné, 2002). Annak ellenére a gettóból nem járhattak ki a zsidók, viszont mégis látjuk, hogy bizonyos visszaemlékezők beszámoltak arról, hogy engedéllyel vagy munkavégzés céljával kijárhattak a gettóból, így keresztény lakosokkal is tudtak kapcsolatot teremteni. Ezáltal lehetőség volt a gettóba élelmet bevinni.

Látható, hogy a holokausztot túlélő zsidó nők elsősorban olyan eseményeket, történeteket meséltek el, amelyek az egész családjukat érintették. Így egy másik speciális témaként megemlítendő a *család*. Kiemelkedik a visszaemlékezésekben a családi összetartás, az egymás iránti aggodás. A gettóban, a vagonirozás közben is igyekeztek a családtagok együtt maradni. Fontos kiemelni, hogy keresztények is

jártak a gettóban, a keresztény feleség bevonult a zsidó férjével a gettóba vagy a gettóból egy keresztény anya kimenekítette a zsidó gyerekeit, s ezek mind a családi összetartást mutatják. K. Zoltánné Glück Ilona sok szegedi vegyes házasságban élő zsidóról számolt be, elmondta, hogy sok keresztény nő volt, aki zsidó férjével bevonult a gettóba, közülük szerencsések is voltak, akik túléltek a népirtást (K. Zoltánné, 2007–2008). A gyermekek kimentéséről a következő visszaemlékezés tanúskodik: „Olyan csodálatos dolog volt, hogy bejött egy hölgy a lányaiért, aki keresztény volt, a lányai meg félvérek voltak, azok bekerültek a gettóba, és az utolsó héten sikerült neki elintézni, hogy kivihette a lányokat. Aztán egy másik hölgy a kisbabájával, ő is félvér volt, ő is itthon maradhatott” (Lipkovits Edit, 2014). Lipkovits Edit visszaemlékezett olyan történetekre, hogy egy-két családnak sikerült megmenekülni, de kiemelte, hogy szökések nem voltak.

A vizsgált oral history interjúk mindegyikéből egyértelműen tapasztalható, hogy a zsidó nők számára elsősorban a család volt a legfontosabb. Az interjúk során a zsidó nők családtagjainak sorsa is előtérbe került, fontos volt a számukra, hogy a családtagjait biztonságban tudja. A gettóban, a deportálás során a visszaemlékezők a szüleikkel, testvéreikkel próbáltak együtt maradni. Fentebb említésre került Gábor Pálné története, miszerint egy csendőrszázados feleségül akarta volna venni, de a lány szüleit nem tudta volna megmenteni. Emiatt Zsuzsanna visszautasította a szökés lehetőségét annak okán, hogy a családjával maradjon. Ebből is látszik a család fontossága. A zsidó nők végig az interjú szövegében érzékeltették, hogy közösen éltek meg a megterhelő eseményeket, sosem egyes számban, hanem többes számban fogalmazták meg a történeteiket. Fontos kiemelni, hogy a visszaemlékezők a borzalmak megélése idejében még kiskorúak vagy fiatal felnőttek voltak, így ebből is egyértelmű, hogy a zsidók a családtagokkal együtt igyekeztek maradni. A gettóba érkező magas létszámú tömeg említésekor a visszaemlékezők hozzátették, hogy a családok igyekeztek együtt maradni. A deportálás idejére szintén úgy emlékeztek vissza a vizsgált oral history interjúkban, hogy a vagonokban a családtagjaikkal egy helyen utaztak. „De bár ott maradhattunk volna végig, mert akkor együtt volt még a család” – mondta Krausz Károlyné 2002-ben.

Több zsidó nő a hazatérése után értesült arról, hogy mi történt a családjával. Sz. Lajosné története különös: unokatestvére munkaszolgálatosként a kaposvári téglagyárban dolgozott, a hely rendberakása volt a feladata.

Ő a szalma között legnagyobb megdöbbenésére ott találta a nagyanyám, édesanyám és az én fényképemet. Egy kicsi fotót, összegyűrődve, a hátoldalán nagyanyámnak a kézírása. Egy amatőr kép, négyen vagyunk rajta, a kicsi lányommal együtt. Valószínű, nagyanyám ejthette ki a retikülből, aztán a szalma között eltűnt. Hogy milyen a sors! Ez a kép még ma is megvan. Lehet látni rajta, hogy egy sokat szenvedett kép. Pista – az unokatestvérem – ezzel várt engem. Egyszer, amikor látta, hogy beszédes napom van – mert volt, amikor egy szót nem tudtam beszélni, azok után, hogy mindent megtudtam –, előhúzta, hogy na, adok neked valamit. Valami nylonból elővette a képet, és elmesélte a történetet. Innen tudom hát, hogy a nagymamát is elvitték. (Sz. Lajosné, 2004–2005)

A véletlen folyamán, a munkaszolgálat során talált családi emlékről mesélt a visszaemlékező hölgy, mely vidám és szomorú is egyben, hiszen ezáltal azt is megtudta, hogy a nagymamáját deportálták a gettóból.

A holokauszt a halál tényével össze van kapcsolva, a szakirodalom számtalanszor említi a gettókkal és a deportálás időszakával kapcsolatban a számtalan halálesetet, amelyek a zsidó nők emlékeiben is erősen megmaradtak. A visszaemlékezések között elszórtan, de tettek említést halálesetekről a zsidó nők. Az elkerített területeken belül tudtak arról a zsidók, hogy valaki életét veszítette más vagy a saját keze által, de többségében azt hangsúlyozták ki, hogy melyik hozzátartozójuk veszítette életét a gettóban. A rossz emlékek között azonban jelen voltak szép történetek is, főleg kisgyermekként igyekeztek a jó pillanatokra fókuszálni, példaként említhető Bognár Pálné története: „Arra emlékszem még, én akkor tizennégy éves voltam, hogy esténként a hasonló korú fiúkkal kéz a kézben sétálgattunk, és néztük a csillagokat, énekelgettünk, leültünk a sötétben, és még volt kedvünk, az utolsó percig.” Kedves emlék számára egy vele egykorú keresztény barátnője, Zsuzsi, akit gyakran említett az oral history interjúban. Zsuzsit nem zavarta, hogy Bognár Pálné Éva zsidó származású, már a sárga csillag viselése idején is játszott vele, illetve a gettóba vonulás után is eljárt a gettóhoz, vitt almát és egyéb apróságokat. Évának fontos emléke, hogy Zsuzsa mentette meg az összes játszóbabáját.

Többször került említésre értéktárgyak megmentése vagy éppen elvesztése. K. Zoltánné Glück Ilona egyik története is bemutatja azt a fontos tény, hogy mennyire fontos az emberek számukra fontos érték:

Azt mondták, a templomba szabad valamit bevinni, volt annyi idő még... Egy kis ládába raktam be pár iratot, pár fényképet meg ami hirtelen eszembe jutott. Nem ruhát meg cipőt, azt otthagytam mindet, hanem iratokat, könyveket és főleg képeket. Zsinaggal bekötöttük, és bevittük a templomba; hátul, az oltár mögött van egy raktárféle, oda lehetett vinni a ládákat. A templom „asylum” latinul, egy „védőhely”, és valóban, oda nem lőttek szerencsére; a sok ablak össze volt törve, de a nagytemplom nem sérült különösebben. Amikor hazajöttünk egy jó ével később, mindenki megtalálta ott az ő batyuját. Ennek köszönhetem, hogy annyi szép emlékem maradt. (K. Zoltánné, 2007–2008).

Az értéktárgyakat megmentésére többször olyan példák is felbukkantak, ahol inkább a zsidó családok önszántukból hagyták el az értékeiket, mintsem hogy a csendőrökhöz kerüljön: „Be kellett szolgáltatni mindent, aranyat, ékszert, pénzt. Lehetőleg minél kevesebbet adtunk be, betapostuk a sárba, meg bedobtuk a vécebe, a főlzabadulás után ott nagy ásás volt. Volt, aki talált, volt, aki nem.” (Bognár Pálné, 2004/2006)

A zsidók és nem zsidók kapcsolatáról vegyesen lehet szólni a tárgyalt időszakban. A zsidó női interjúk is említenek olyan helyzeteket, amikor tapasztalták a nem zsidók reakcióit. Főként a vagonokhoz vonulás alkalmával szembesültek a zsidók a nem zsidó lakosok reakcióival, melyek vegyesek voltak: a szemtanúk egy része örült, kinevette a zsidókat; másik része viszont szomorú volt. A zsidó nők a következő reakciókat érzékelték a vagonokhoz vezető úton: „Az emberek álltak és néztek. Voltak, akik röhögtek rajtunk, és voltak, akik sirtak...” (Bognár Pálné, 2004/2006).

„És persze a járdán ott álltak az emberek, és volt, aki sajnált bennünket, volt, aki még tapsolt is örömeiben, hogy végre a bűdös zsidókat megfelelő helyre viszik.” (Krausz Károlyné, 2002)

Azonban ki kell emelni azt is, hogy a nem zsidó nők emlékeiben miképpen él a holokauszt. A nem zsidó nőkkel készült interjúkban a gettósítás és deportálás időszakára röviden jelenik meg, hiszen a gettóban történő eseményeket nem látták a saját szemükkal, ellenben a vagonírozás folyamatát már saját maguk is végignézték. A gettósítás folyamatát a – 1944-ben még fiatal kislány – visszaemlékezők a szüleik otthoni beszélgetéséből tudták meg. Dr. Bényei Erzsébet szülei igyekeztek a témát kerülni, ha a lányuk jelen volt, mégis egyre többször érintették a beszélgetés folyamán a témát, akik felháborítónak tartották, hogy zsidó családokat vittek el. „Mikor bementek a lakásba, akkor látták, hogy ott volt megterítve az asztal reggelire, még a csészében a tea, vagy kávé vagy valami, és váratlanul, hirtelen rángathatták ki őket.” (Dr. Erzsébet Bényei, 2011) A másik felháborodást a következő történés keltette: a zsidók gettósítása után a zsidók holmiját a keresztények szétosztogatták. Kiemelte, hogy a gettót sosem látta. 1944 nyaráról a zsidók menetelésére emlékszik, ez a látvány maradandó emlék maradt a számára, félelmetes volt gyerekként látni a zsidókat tömegesen, batyukkal vonulni; időseket, gyerekeket, jómódúakat, szegényeket egyaránt. Erzsébet és családja olyan keresztény emberek voltak, akik a zsidókat sajnálták, nem tekintettek rájuk rossz szemmel. Azonban tapasztaltak keresztény emberek között olyanokat, akik zsidógyűlölők voltak: Erzsébet az anyukájával sétált az úton, amikor hallottak egy fiút énekelni, a dalból egy sort jegyzett meg: „üssük a zsidókat bikacsókkal”. Erzsébet anyukája rászólt a fiúra, hogy nem szabad ilyet énekelni, egy férfi járókelő azonban e hallatán azt mondta a fiúnak: „de szabad, énekelj csak, fiam” (Dr. Erzsébet Bényei, 2011).

Egy másik visszaemlékező, Kellő Györgyné Kolakovszki Erzsébet fiatal keresztény lányként nem fordított különös figyelmet a zsidók helyzetére, nem igazán tudta, hogy mi történik a zsidókkal. A Kellőnével készült interjúban szintén a vagonírozás eseménye jelenik meg. Erzsébet és testvérei először egy nagy tömeget láttak, nem tudták, hogy mi történhet, közelebb érve látták a zsidókat benne a vagonban. Közben a tömegből mondta egy keresztény ember, hogy most viszik a zsidókat. A kerítésektől csak két vagon látott, ami tele volt gyerekekkel, nőekkel, férfiakkal. „Integtek, kiabáltak. Ne féljete, visszajövünk. Innen, erről az oldalról kiáltották, mert egészen a sorompóig odaengedték a népet, és mondták, hogy ne féljete, visszajöttök. Aztán volt, aki azt mondta, majd mi is megyünk, meg ilyen. Ne sirjatok...” (Erzsébet Kellőné Kolakovszki, 2013). A nem zsidók inkább szomorúak voltak, és nyugtatták a zsidókat. Szomorúak voltak az emberek, voltak olyan keresztények, akik sírtak. Fegyveres csendőrökre emlékszik, akik őrizték a vagonokat. Erzsébet nem látta a vagonok indulását.

Fiatalként még nem értették, hogy miért van szükség a zsidók elhurcolására, ahogy azt sem tudták – tekintve, hogy az idősebbek igyekeztek övni a gyerekeket a zsidókkal kapcsolatos információktól –, hogy azt a helyet, ahova a zsidókat összezsúfolták, gettónak nevezték el. A deportálásról több emlékkép él az emlékezetükben, látták a zsidókat menetelni a vasút felé, bőröndökkel a kezükben, ahol hosszú vagon sor várta őket, látták a zsidókat a vagonokban. Ezek a látványok mind

megrázóak voltak, melyek marandó rossz emléket okoztak a nem zsidók számára. A keresztény lakosok egy része elítélte a zsidóellenességet, a másik része azonban egyetértett a zsidók elleni intézkedésekkel.

A zsidóság egy része szinte biztosra vette, hogy hová viszik őket; főként az idősek sejtették, hogy a halálba vezetnek a vagonok. A nem zsidó lakosok nem tudták, hogy a zsidókat megsemmisítő táborokba vitték, úgy tudták, hogy dolgozni vitték el őket. Úgy érezték, hogy számukra már csak a pusztulás létezik. Grün Magda is úgy fogalmazott, hogy „gondolták, úgyis elvisznek a pokolba minket” (Grün Magda, 2004). Diamant Róbertné Edit és családja már a téglagyárban levágták a hajukat, ami az apukája ötlete volt, „mivel apám feltehetően tudta, hogy mi következik, azt mondta nekem, vágassuk le a hajadat, mert tetves lesz az agyonszúfolt vagonban” (Diamant Róbertné, 2005). A körülményekről alkotott akkori vagy esetleg utólag gondolt véleményét a zsidó nők bátran megosztották az interjú készítése közben: „A gettóban azt gondoltuk, hogy a németek úgyis elvesztik a háborút, és akkor majd megyünk haza, mindenki a saját lakásába.” (Nyitrai Lászlóné, 2005) „Semmit nem tudtunk, pedig amíg lehetett, hallgattuk a rádiót. Évekkel később a BBC-ben hallottam, hogy valami nagyon magas rangú minisztériumi ember annak idején ott, Londonban fogadott valakit, akinek pontos adatai voltak, tudott mindent, de az illető azt hitte, hogy ez bolond, hogy ilyen nincs. Nem hitték el, hogy van ilyen láger. Nem véletlen, hogy soha nem bombázták. Lehetett volna. Annál sokkal távolabbra is el tudtak jutni az angol repülőgépek.” (Baik Éva, 2007)

Összegzés

Dolgozatom a magyar holokausztot megélő zsidó és nem zsidó nők visszaemlékezésein keresztül kutatta azt, hogy az ország vidéki területein a gettósítás és deportálás időszakából milyen speciális témakörökről mesélnek a túlélők, s ezáltal megtudjuk, hogy az emlékek összhangban vannak-e a téma szakirodalmával. A szakirodalomban szereplő tényeket a visszaemlékezések is megerősítették, miszerint a gettót nagyjából a nők és gyerekek járták meg, kisebb részt a férfiak, ezzel is bebizonyítva azt, hogy miért a női visszaemlékezéseken keresztül vizsgáltam az adott témakört. A kutatásommal ugyan a holokausztról alkotott kép nem változik meg, mégis kiegészíti azt az ismeretet, amit eddig is tudtunk. A történetek elmeséléséből láthattuk azt, hogy a zsidókkal mennyire embertelenül bántak a rendőrök már olyan területeken is, ami még a saját otthonuk volt a népiirtás kezdete előtt, és éltek át lelki és fizikai bántalmazásokat, rossz életkörülményeket, szűkölködéseket. Azonban még mindennek ellenére is igyekeztek a zsidók egymásra támaszkodni, hiszen egyértelműen kimutatható a kutatás eredményeiből, hogy a családnak és az összetartásnak mekkora fontossága volt ebben az időszakban is, hiszen akár családtagnak vagy ismerősnek igyekeztek a zsidók segíteni.

Összegezve tehát elmondható, hogy az elemzett oral history interjúkban nem jelennek meg a nemi erőszakra utaló bántalmazások; a nők nem jellemzik részletesen a gyűjtőtáborok kinézetét; nem jelenik meg a gettóba hurcolás körülménye; illetve döntően nem jelenik meg a gyilkosság témája. Ellenben speciális témának

mondható a gettóba hurcolás időpontja; az embertelen bánásmód – jelentősebb mértékben szóbeli, de fizikai bántalmazás is – és a rossz életkörülmények; s nem utolsósorban a család, családi összetartás és az egymás iránti aggodás.

A nem zsidók véleménye a holokausztról megoszlott, a nem zsidók emlékein keresztül főképpen a deportálást tudtuk közelebről megérteni, hiszen a nem zsidók a gettó falain belül nem tapasztalták meg a történéseket. Az azonban egyértelmű volt, hogy az ország lakossága 1944 tavaszán mit sem sejtett abból, hogy a Német Birodalom területein koncentrációs táborok létesültek, ahol zsidók milliói veszítették életüket; a zsidók elviteléből csupán azt sejtették, hogy a németeknek a zsidókra csak munkavégzés miatt van szükségük.

1944. július 7-én Horthy Miklós leállította a deportálásokat, ezzel egyelőre megmentve a budapesti zsidóságot. Azonban az események 1944 őszén máshogy alakultak, ami miatt 1944 október-novemberétől a zsidók deportálása folytatódott.

Irodalom

Botos János (2014): A zsidó vallásúak, származásúak emberi jogainak, emberi méltóságának megsemmisítése a holokauszt idején (1933–1945). *Acta Humana* 1. 117–135. p. Online elérhető: <http://real.mtak.hu/122790/1/AH_2014_1_Botos_Janos.pdf> (Letöltve: 2023. 01. 16.)

Braham, Randolph L. (1997): *A népirtás politikája I–II*. Budapest: Belvárosi Könyvkiadó. Online elérhető: <<https://mek.oszk.hu/11500/11506/pdf/>> (Letöltve: 2023. 03. 09.)

Grdvohl, Paul (2014): Magyarországi deportálások: az észlelés rétegei. *Kultúra és Közösség* 5. évf. 2014/4., 33–58. p. Online elérhető: <http://acta.bibl.u-szeged.hu/5028/1/belvedere_2005_007_008_063-079.pdf> (Letöltve: 2023. 03. 09.)

Hosszú Gyula (2002): *Utak a holokauszthoz, történetek a holokausztról*. Debrecen: Pedellus Tankönyvkiadó.

Karsai László (2015): Holokauszt Magyarországon. *Mozgó világ* 41/2. sz. 19–35. p. Online elérhető: <http://www.epa.hu/01300/01326/00167/pdf/EPA01326_mozgo_vilag_2015_02_019-035.pdf> (Letöltve: 2023. 01. 16.)

Kovács Éva Judit – Szász Anna Lujza – Lénárt András (2012): A magyar holokauszt személyes történetének digitális gyűjteményei. *Buksz – Budapesti Könyvszemle* 23/4. sz. 336–351. p. Online elérhető: <http://real.mtak.hu/44277/1/A_magyar_holokauszt_szemelyes_torteneten.pdf> (Letöltve: 2023. 01. 16.)

Kun Zsuzsanna (2005): A holokauszt Kiskunfélegyházán. *Belvedere Meridionale* 17/7–8. sz., 63–79.

Pécsi Tibor (2009): Falak mögött – Zsidó gettók a második világháború alatt. Holokauszt Emlékközpont. Online elérhető: <https://hdke.hu/wp-content/uploads/2021/10/szakanyag_getto.pdf> (Letöltve: 2023. 03. 06.)

Oral history interjúk

United States Holocaust Memorial Museum <<https://www.ushmm.org/>>

Centropa – Megőrzött emlékek interaktív könyvtára <<https://www.centropa.org/hu>>

Baik Éva, 2007 <<https://www.centropa.org/hu/biography/baik-eva>>

Bognár Pálné, 2004 és 2006 <<https://www.centropa.org/hu/biography/bognar-palne>>

Diamant Róbertné, 2005 <<https://www.centropa.org/hu/biography/diamant-robortne>>

Dr. Erzsébet Bényei, 2011. december 8. <<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn628826>>

Edit Lipkovits, 2014. február 4. <<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn724370>>

Erzsébet Kellóné Kolakovszki, 2013. október 17. <<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn73528>>

Gábor Pálné, 2001 <<https://www.centropa.org/hu/biography/gabor-palne>>

Galló Imréné, 2002 <<https://www.centropa.org/hu/biography/gallo-imrene>>

Grün Magda, 2004 <<https://www.centropa.org/hu/biography/grun-magda>>

K. Zoltánné, 2007-2008 <<https://www.centropa.org/hu/biography/k-zoltanne>>

Krausz Károlyné, 2002 <<https://www.centropa.org/hu/biography/krausz-karolyne>>

Miklosné Sipos <<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn502522>>

Nyitrai Lászlóné, 2005 <<https://www.centropa.org/hu/biography/nyitrai-laszlone>>

Sz. Lajosné, 2004-2005 <<https://www.centropa.org/hu/biography/sz-lajosne>>